

Analysis of Social Media Users' Perspectives on the Functions of Traditional and Modern Mosques: A Comparison of Imam Khomeini Mosque and Hazrat Amir Mosque*

Mohammad Reza Anvari¹ Seyed Hadi Alavian²

1. Assistant Professor, Department of Social Communication, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

mr.anvari@urd.ac.ir

2. PhD Student, Faculty of Culture, Social and Behavioral Sciences, Baqir al-Olum University, Qom, Iran (**Corresponding Author**).

s.alavian@yahoo.com

Abstract

Beyond their devotional functions, mosques play diverse social and cultural roles. The digital sphere provides a valuable source of user-generated content for understanding the public perception of these roles. This study aims to analyze users' mentalities regarding the functions of two prominent Tehran mosques (Imam Khomeini and Hazrat Amir) and compare their perceptual priorities using the thematic analysis method to understand the inherent mental constructs associated with them. The overarching themes extracted for Imam Khomeini Mosque, in order of priority, are: 1. Tourism, 2. Commercial, and 3. Devotional. The "Tourism" theme is characterized by organizing themes such as physical structure (base: antiquity, naming, evolution, preservation), attractiveness (base:

---

* Anvari, M. R. & Alavian, S. H. (2025). Analysis of Social Media Users' Perspectives on the Functions of Traditional and Modern Mosques: A Comparison of Imam Khomeini Mosque and Hazrat Amir Mosque. *Islam and Social Studies*, 13(3), pp. 158-193.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2026.72618.2164>

▣ **Article Type:** Research Article; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy

▣ **Received:** 2025/05/17 • **Revised:** 2025/07/20 • **Accepted:** 2025/08/27 • **Online Publication:** 2025/10/01

© 2025

authors retain the copyright and full publishing rights

sightseeing, information, nostalgia), design and style (base: architecture, style), structure (base: body, decorations, scale), aesthetic and recreational (base: delightful, photography-friendly), and facilities. The "Commercial" theme includes spatial organizing themes (base: proximity to the Bazaar, foot traffic) and shops (base: cultural, miscellaneous). The "Devotional" theme was described through themes of dynamism (base: activities, ceremonies) and space (base: spiritual sanctuary). In contrast, the dominant overarching themes for Hazrat Amir Mosque were: 1. Devotional/Spiritual and 2. Rites and Rituals. The "Devotional and Spiritual" theme is explained by spatial organizing themes (base: spiritual and dynamic) and human resources (base: management, guests, staff), while the "Rites and Rituals" theme is defined by a suitable environment (base: space, scale, reputation, management) and facilities (base: internal and external amenities). Consequently, Imam Khomeini Mosque is primarily represented as a historical-tourist attraction, whereas Hazrat Amir Mosque is perceived as an active socio-religious hub in the minds of users.

Keywords

Imam Khomeini Mosque, Hazrat Amir Mosque, Tradition and Modernity, Google Users, Function, Cyberspace/Social Media.

تحلیل نظرات کاربران فضای مجازی نسبت به کارکرد مساجد سنتی و

مدرن: مقایسه مسجد امام خمینی علیه السلام و حضرت امیر علیه السلام*

id^۱ محمد رضا انواری   id^۲ سیده‌های علویان

۱. استادیار، گروه ارتباطات اجتماعی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

mr.anvari@urd.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، دانشکده فرهنگ، علوم اجتماعی و رفتاری، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، قم، ایران (نویسنده مسئول).

s.alavian@yahoo.com

چکیده

مساجد، افزون بر کارکرد عبادی، نقش‌های اجتماعی و فرهنگی متنوعی ایفا می‌کنند. بستر فضای مجازی، منبعی ارزشمند از نظرات کاربران برای ادراک عمومی این نقش‌ها فراهم می‌کند. پژوهش حاضر با هدف تحلیل ذهنیت کاربران نسبت به کارکردهای دو مسجد شاخص تهران (امام خمینی علیه السلام و حضرت امیر علیه السلام) و مقایسه اولویت‌های ادراکی آنان با روش تحلیل مضمون انجام شده است تا ذهنیت ارتكازی نسبت به کارکردهای این مساجد را فهم کند. مضامین فراگیر استخراج شده برای مسجد امام خمینی علیه السلام به ترتیب اولویت عبارتند از: ۱- گردشگری، ۲- تجاری و ۳- عبادی. مضمون فراگیر گردشگری با مضامین سازمان‌دهنده کالبد (پایه: قدمت، تسمیه، تکامل، حفاظت)، جذابیت (پایه: دیدنی، اطلاع‌رسانی، نوستالژی)، طرح و سبک (پایه: معماری، سبک)، ساختار (پایه: کالبد، تزئینات، وسعت)، زیبا و مفرح

* انواری، محمد رضا؛ علویان، سیده‌های. (۱۴۰۴). تحلیل نظرات کاربران فضای مجازی نسبت به کارکرد مساجد سنتی و مدرن: مقایسه مسجد امام خمینی علیه السلام و حضرت امیر علیه السلام. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۳(۳)، صص ۱۵۸-۱۹۳.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2026.72618.2164>

▣ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

▣ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۷ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

© ۱۴۰۴ «نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»

(پایه: فرحبخش، مطلوب عکاسی) و امکانات (پایه: ساختار، امکانات). مضمون فراگیر تجاری با مضامین سازمان‌دهنده فضا (پایه: هم‌جواری بازار، تردد) و فروشگاه (پایه: فرهنگی، متفرقه). مضمون فراگیر عبادی نیز با مضامین سازمان‌دهنده پویایی (پایه: پویایی، مراسم) و فضا (پایه: حریم معنوی) توصیف شد. در مقابل، مضامین فراگیر حاکم بر تصویر مسجد امیر علیه السلام، ۱- عبادی و معنوی و ۲- مراسم و مناسک بودند. مضمون فراگیر عبادی و معنوی با مضامین سازمان‌دهنده فضا (پایه: معنوی و پویا) و نیروی انسانی (پایه: مدیریت، مهمانان، کادر) و مضمون فراگیر مراسم و مناسک با مضامین سازمان‌دهنده محیط مناسب (پایه: فضا، وسعت و شهرت، مدیریت) و امکانات (پایه: امکانات بیرونی و درونی) تبیین شدند. در نتیجه، مسجد امام علیه السلام در درجه اول یک جاذبه تاریخی-گردشگری و مسجد امیر علیه السلام یک کانون فعال دینی-اجتماعی در ذهن کاربران بازنمایی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها

مسجد امام خمینی علیه السلام، مسجد حضرت امیر علیه السلام، سنت و مدرنیته، کاربران گوگل، کارکرد، فضای مجازی.

مقدمه و بیان مسئله

در قرون نخست اسلام، مساجد به عنوان پایگاهی اجتماعی و مذهبی در قلب و مرکز هر شهر ساخته می‌شد و در امتداد آن بازار و دیگر مؤسسات اجتماعی همچون دارالحکومه، کاروان‌سرا، مهمانخانه برای مسافران، دارالشفاء، خانقاه، آب‌انبار، حمام و مدرسه قرار می‌گرفت (حیبی، ۱۳۹۵، ص ۴۹) تا کارکردهای فرهنگی (معنوی) و مذهبی، اجتماعی، آموزشی، اقتصادی و قضایی نیاز مؤمنین را تأمین کند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۲، ص ۴۹). بر مبنای آیات و روایات مساجد، ایجاد محیط اجتماعی برتر، غفلت‌زدایی و افزایش یاد الهی، معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی می‌کنند (شریعتی‌نیاسر و همکاران، ۱۴۰۱). در حکومت نبوی این مکان با وجود پایگاه عبودیت، کانون فعالیت‌های علمی و فرهنگی، سیاسی و حکومتی، دادگستری و قضا، فرماندهی و بسیج نظامی، ارائه خدمات پزشکی، اطلاع‌رسانی و حل مشکلات اجتماعی بوده است (جوان آراسته، ۱۳۸۶). پس از آن در دوران حکومت علوی نیز کارکردهای یادشده در کنار خدمات، تربیتی و آموزشی، پشتیبانی، تبلیغات و رسانه‌ای انجام می‌شد (ر.ک: پور، ۱۴۰۳). در سده‌های میانه مراسم عبادی، فعالیت‌های آموزشی، نظامی و سیاسی آن گسترش یافت (هیلن براند، ۱۳۸۰، ص ۴۲)؛ بنابراین مسجد فراتر از کارکرد عبادی و اجتماعی، قانونی بود برای جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت و رفع دعاوی و امور قضایی (زرگر و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۱۴).

در ایران نیز، تا قبل از فراگیری جریان تجدد، مساجد ارتباط نزدیکی با اجتماع داشت و عموماً در اطراف مرکز مهم خدماتی و اجتماعی بنا می‌شدند تا زندگی اجتماعی مسلمانان با زندگی دینی توأم شود (لوبون، ۱۳۵۴، ص ۵۳۲). اگرچه لازم است کارکرد مساجد متناسب با تغییرات فرهنگی و نیازهای انسان در جامعه امروز به‌روزرسانی شود؛ اما نباید از اهداف اصلی آن فاصله گرفت. چراکه اسلام همواره در کنار احکام متغیر، احکام ثابتی دارد که با تغییر و تحول جوامع و فرهنگ‌ها تغییر نمی‌کند (نائینی، بی‌تا، ص ۱۷۲). همان‌طور که مسجد در تعالیم عبادی و اجتماعی خود بر

جامعه تأثیر می‌گذارد، متقابلاً جامعه و محیط نیز می‌تواند بر مسجد و آداب و کارکرد آن موثر باشد. چراکه مسجد با همت مؤمنین ساخته و آباد می‌شود (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۳۷۶). از نگاه برخی منتقدان، مدرنیته و فناوری مرتبط، در تحول فرهنگ، نیاز و ارتباطات جامعه تأثیر دارد (عاملی، ۱۳۹۶، ص ۵۷) که این نهاد دینی نیز متأثر از رویکرد مذکور، از نقش آفرینی و تعاملات چندگونه خود با جامعه فاصله گرفته است (قنبری‌نیک و همکاران، ۱۳۹۷). پس باید در کنار حفظ معیارهای سنت و شریعت، مطابق با این تحولات از نظر کاربران نیز بهره گرفته شود؛ زیرا در رابطه متقابل مؤمنین با مسجد نیازهای مادی و معنوی طرفین قابل‌شناسایی و اصلاح است. این تبادل نظرات و آراء کاربران، می‌تواند مساجد را در تکامل و پویایی معنوی یاری رساند. برای مثال در نظر کاربران، نکته مهمی که بیشتر به آن توجه می‌شود و عامل تضعیف حضور بیشتر مراجعین به مساجد است، مسئله پارکینگ یا ترافیک می‌باشد. از آنجا که مومنین در چند نوبت برای انجام فرایض به مسجد مراجعه می‌کنند، در معماری و شهرسازی جدید باید این نکته مورد توجه ویژه قرار گیرد؛ با وجود این حدود شرعی نیز نباید نادیده گرفته شود و باید از تزئین بی‌مورد، شبیه‌سازی به کنیسه و کلیسا، تبدیل مسجد به معبر، استراحت‌گاه و ... پرهیز شود. با این هدف مقاله حاضر برای شناخت نقاط ضعف و قوت کارکرد مساجد، دو نمونه از مساجد مشهور سنتی و مدرن در دو نقطه متفاوت تهران را از دید کاربران مورد ارزیابی قرار داده است تا ضمن بررسی تفاوت کارکرد مساجد مورد نظر به این پرسش پاسخ دهد که کاربران فضای مجازی چه نظری نسبت به کارکرد مساجد معاصر دارند؟

۱. پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های احصاء شده، عنوان مورد بحث پیشینه‌ای با این مضمون ندارد؛ اما در خصوص کارکردهای مساجد تحقیقات گسترده‌ای وجود دارد که از زوایای گوناگون به آن پرداخته شده است. در ادامه به بخشی از مهم‌ترین آنها که در سال‌های

واپسین انجام گرفته و به نحوی با مقاله حاضر ارتباط دارد اشاره می‌شود. مقاله «شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی و اجتماعی» (میرباقری، ۱۴۰۳) با استفاده از روش تحلیل مضمون در پی یافتن ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی و ارائه راهکارهایی برای استفاده بهینه آن است که با بررسی منابع دینی و نظرات صاحب‌نظران، کارکردهای مساجد تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مساجد می‌توانند به عنوان نهادهایی مؤثر در توسعه فرهنگی و اجتماعی جامعه عمل کرده و با برنامه‌ریزی صحیح، به ارتقای سلامت اجتماعی و فرهنگی کمک کنند؛ همچنین در مقاله «تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی» (قنبری‌نیک، ۱۴۰۰) با هدف دستیابی به مهم‌ترین علل؛ از روش توصیفی-تحلیلی و شیوه اسنادی بهره گرفته شده است که در نهایت تغییرات پدید آمده را در سطح قانون‌گذاری، سیاست‌گذاری و مدیریتی تحلیل و ایجاد مراکز مشابه و نوع برنامه‌های عملی در مسجد را سبب تغییر جایگاه و کاهش کارکرد مطلوب مساجد به ویژه در مواجهه با مسائل و آسیب‌های اجتماعی می‌داند.

جوان آراسته (۱۳۸۶) در مقاله «کارکرد مسجد در حکومت نبوی» با مسئله بررسی جایگاه مسجد در حکومت نبوی و تفاوت‌های آن با سایر معابد در اسلام، به تحلیل تاریخی و بررسی منابع مرتبط پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که مسجد به عنوان پایگاه عبودیت، کانون علمی و فرهنگی، مرکز تصمیم‌گیری سیاسی و حکومتی، دادگستری، مقر فرماندهی نظامی و ارائه‌دهنده خدمات اجتماعی و پزشکی عمل کرده است. مقاله «تحلیل کارکردهای کلان مسجد از دیدگاه قرآن و روایات» (شریعتی نیاسر و همکاران، ۱۴۰۱) با این پرسش که از دیدگاه آیات و روایات، کارکرد کلان مسجد چیست؟ به بررسی کارکرد کلان مسجد به عنوان نهادی اجتماعی می‌پردازد، روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی بوده و نتایج به شناسایی سه کارکرد کلان شامل ایجاد محیط اجتماعی برتر، غفلت‌زدایی و افزایش یاد الهی، و معرفت‌افزایی و

آگاهی بخشی منجر شده است. پور (۱۴۰۳) در مقاله «بررسی کارکردهای مسجد در دوران حکومت علوی با تکیه بر منابع تاریخ و حدیث» با هدف تبیین کارکردهای این نهاد مقدس به عنوان پایگاه رشد و بالندگی اسلام، نقش و جایگاه مسجد را در دوران حکومت حضرت علی علیه السلام بررسی کرده است. روش تحقیق در این مقاله کتابخانه‌ای بوده و نتایج کارکردهای گوناگونی از جمله عبادی، علمی، فرهنگی، اجتماعی، تربیتی، خدماتی، مردم محوری، و حکمرانی را شناسایی کرده است؛ همچنین فجری (۱۳۸۸) در مقاله «آشنایی با کارکردهای مسجد» کارکردهای اصلی مسجد را با توجه به اسناد روایی و تاریخی به هشت مورد آموزشی، فرهنگی، تبلیغی، اجتماعی، سیاسی، جهادی، رسانه‌ای، روحی و روانی تقسیم می‌کند.

تفاوت پژوهش حاضر با آثار قبلی، مقایسه کارکردهای دو مسجد از منظر کاربران است. پژوهش‌های پیشین کارکردهای مسجد را مطابق آموزه‌های دین و به روش اسنادی برشمرده‌اند؛ اما پژوهش حاضر، بررسی موردی کارکردهای دو مسجد که یکی با ساختار سنتی و دیگری در شکل مدرن است را از منظر کاربران بررسی کرده است.

۲. مبانی نظری

اگر فعالیت مسجد را به دو بخش کلی نیایشی و غیر نیایشی (عابدی جعفری، ۱۳۸۸) تقسیم کنیم، می‌توان کارکرد کلی آن را در دو دسته؛ (۱) اصلی: نیایشی یا عبادی (۲) فرعی: غیر نیایشی نشان داد که امور غیر نیایشی خود شامل موارد زیر است:

الف) اجتماعی: شامل کلیه تأثیراتی که مسجد با فعالیت‌های خود در زمینه همبستگی، وحدت، همگونی، اجتماعی شدن تعاون و تعلیم و تربیت در افراد یک جامعه ایجاد می‌کند از قبیل: ۱- آموزشی و تربیتی: خداوند رسالت پیامبر صلی الله علیه و آله را خواندن آیات الهی، رشد جامعه، آموختن کتاب آسمانی و حکمت به مؤمنین بیان می‌کند (جمعه، ۲). در همین راستا حضرت هر نشستی در مسجد را بجز، قرائت قرآن، ذکر خدا و سؤال از علم و دانش بیهوده دانسته (مجلسی، ۱۳۶۲، صص ۷۷-۸۶) و هنگام مواجهه با دو گروه علم‌آموز و

عابد در مسجد، ضمن ارج نهادن به عمل هر دو، خود به دسته اول می‌پیوندند (ر.ک حتی، ۱۳۹۴، ص ۵۵). تا قرن چهارم قمری غالباً مساجد در غیر امور عبادی حکم مدرسه داشت. آموزش ابتدا به شکل سنتی و محدود به مطالب عمومی و ابتدایی و قرائت قرآن بود (باقی و همکاران، ۱۳۸۱، ص ۲۶۵). در کنار مساجد جایگاه دیگری به نام «کتابتیب» وجود داشت که کودکان حفظ قرآن، خواندن، نوشتن، مقدمات دین، حساب، نحو و اشعار تازی می‌آموختند (امین، ۱۳۵۲، ص ۷۴۸). تا دوران قاجار، مدرسه، حوزه علمیه و مسجد کنار هم ساخته می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۱۷). ۲- تبلیغ و رسانه: در مساجد تبلیغ به طور کلی در دو بعد عبادی و دنیوی، شامل تبلیغ احکام دین و علوم مفید، (موظف رستمی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۶۳) اذان برای اعلان وقت نماز یا مواقع ضروری و اضطراری، اطلاع‌رسانی مراسم، دعوت برای جهاد، کمک‌رسانی، تظلم و مددخواهی، از طریق سخنرانی یا نصب روزنامه، کانال ویژه در پیام‌رسان‌ها و پایگاه‌های اینترنتی صورت می‌گیرد. ۳- قضاوت و حکمیت: سابق قاضی در مسجد می‌نشست و به ستونی تکیه می‌زد (هیلن براند، ۱۳۸۰، ص ۶۱). این رسم پیامبر بود و علی علیه السلام نیز در محلی درون مسجد کوفه موسوم به «دکة القضاء» به قضاوت می‌پرداخت (عاملی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۲۳۵). حضرت به شریح نیز فرمود ای شریح! به خاطر عدالت در مسجد قضاوت کن؛ چون قضاوت در خانه مایه وهن قاضی است (مغربی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۵۳۴). ۴- امداد و کمک‌رسانی: پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم عده‌ای از نیازمندان را در محل صفه در مسجد سکنا داد (سمهودی، ۱۴۲۲ق، ص ۴۸) و امام علی علیه السلام در مسجد، هنگام رکوع انگشتر خود را به فقیر بخشید (مائده، ۵۵). برای مداوای مجروحان نیز نخستین بار پیامبر بعد جنگ خندق در مسجد چادری پیا کرد و کسی را بر آن گماشت (رضایی، ۱۳۸۲، ص ۸۸). صندوق‌های خیریه و قرض الحسنه، رسیدگی به نیازمندان، عیادت، امدادرسانی و اسکان نیز در مساجد انجام می‌شود. ۵- امور فرهنگی: در مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم یکی از یاران اشعاری خواند، پیامبر آن را نیکو شمرد و فرمود برخی بیان‌ها افسون‌اند و برخی شعرها حکمت (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ص ۱۶۱). امور فرهنگی در اشکال مختلف شبی با قرآن، مسابقات، کتاب‌خوانی، نمایشگاه عکس و پوستر، اجرائی

سرود و نمایش فیلم خصوصاً در دوران دفاع مقدس برای تهییج بسیج عمومی و در دوران کنونی نمایشگاه فروش محصولات فرهنگی و کتاب در بعضی مساجد انجام می‌شود. تجلیل و تکریم از شخصیت‌ها و فعالیت‌های برجسته، جشن و یادواره شهدا، مراسم آئینی مانند اجرای تعزیه در برخی مساجد مرسوم است. ۶- مشاوره: با حضور متخصصان در رشته‌های متنوع دینی، قرآنی، اخلاق، خانواده، پیشگیری از طلاق، تحصیل، کسب و کار سلامت و بهداشت، امور حقوقی شامل بیمه، مالیات، بازار سرمایه، گمرک، بازاریابی و مشتری گرایی امروزه در مساجد صورت می‌گیرد. ۷- ارتباط و پیوند: پیامبر ﷺ فرمود برای دوری از دسته‌بندی‌های گروهی به مسجد پناه ببرید (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ص ۵۸۱). امام مجتبیٰ ﷺ یکی از فواید مسجد را یافتن دوست خوب می‌دانند (ابن شعبه حرانی، ۱۲۹۷ق، ص ۲۳۵). مراسم مذهبی [مسجد] می‌تواند باعث اتحاد افراد متفاوت و دارای موقعیت‌های اجتماعی متضاد شود (جلالی‌مقدم، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۸۳). ایجاد آشنایی و پیوند با احزاب، گروه‌ها و اصناف شیعه و سنی و گاهی دعوت از شیعیان و مسلمانان دیگر کشورها برای پیوند و همگرایی و انس و الفت، دیدن همسایگان، ارتباط بین جوانان در پایگاه‌های فرهنگی و نظامی و بسیج، ارتباط زوجین و همسریابی، ایجاد ارتباط بین مسجد و کانون‌های جمعیتی مانند ورزشگاه‌ها، مدارس و دعوت از آنان برای حضور در برنامه‌های مسجد مصادیقی از این کارکرد است.

ب) سیاسی: ۱- حکمرانی: «مسجد الحرام و مساجد زمان رسول اکرم ﷺ مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و امور اجتماعی و سیاسی بوده» (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۶۷). اولین مسجد مدینه در مجاورت منزل پیامبر ﷺ به عنوان پیشوای امت اسلام و رهبر سیاسی قرار داشت. ایشان سفیران را در مسجد به حضور می‌پذیرفت و شؤون دولت را از مسجد اداره می‌کرد و برای مردم در امور سیاسی و دینی، از فراز منبر پیام می‌فرستاد» (رضایی، ۱۳۸۲، ص ۱۳۱). مساجد صدر اسلام شواهدی از خشونت‌های سیاسی مثل قتل خلیفه و شهادت علی ﷺ را نیز به خود دیده است. در دوران معاصر هم اسدآبادی، مطهری، حسن البنا، اقبال لاهوری، خامنه‌ای و ... مسجد را مکان مبارزات سیاسی قرار دادند.

۲- رأی گیری و بیعت: مسائل مهم، انتخاب خلیفه‌ها و گرفتن بیعت از مردم، ازدحام گرد امام علی علیه السلام برای پذیرش حکومت در مسجد انجام شد (زحیلی، ۱۴۰۹ق، ص ۶۹۲). مساجد به دلیل موقعیت مکانی مناسب، داشتن امکانات، دسترسی آسان و حضور پرشور مردم در آن‌ها، به عنوان یکی از اصلی‌ترین مکان‌های برگزاری انتخابات ریاست جمهوری، مجلس شورای اسلامی و شوراهای شهر و روستا در نظر گرفته می‌شوند.

۳- اعتصاب و تحصن: در اسلام، کسی که در مکه بست نشسته باشد، در امان است و کسی حق تعرُّض به او را ندارد (کالمرد، ۱۳۹۳). نمونه‌ای از تاریخ معاصر اعتصاب و تحصن روحانیون و مردم مشهد در اعتراض به سیاست‌های مذهبی و اجتماعی رضاخان و محدودیت‌های اعمال شده علیه آیت‌الله قمی در مسجد گوهرشاد گرد است (بصیرت‌منش، ۱۳۷۵، ص ۴۵۹). ۴- نظامی: مسجد نقطه آغاز حرکت سپاه اسلام در بسیاری از غزوات بوده است (زرگر و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۲۰). سامان‌دهی و تجمیع نیرو «در صدر اسلام از همین مسجدها، جیش‌ها و ارتش‌ها راه می‌افتاد. مرکز تبلیغ احکام سیاسی و اسلامی بوده و هر وقت یک گرفتاری را طرح می‌کردند و صدا می‌کردند «الصلاة مع الجماعة» اجتماع می‌کردند...» (خمینی علیه السلام، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۹۸). با این ندا مردم در مسجد گرد می‌آمدند و پیامبر برای آنان سخن می‌گفت (ابن سعد، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۴۶). شکل پایگاه بسیج، آموزش نظامی، میدان تیر و مانورهای، تصمیم‌گیری‌های رزمی، کشاوره‌های جنگی و طراحی عملیات و آموزش‌های نظامی و اعزام سربازان به جنگ و دریافت اخبار و اطلاعات جنگی با تأمین حفاظت شهری در مساجد بود (باقی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۲). ۵- مطالبه‌گری: سخنرانی و پاسخ‌گویی مسئولان حکومتی در میان مردم برای اقناع یا توجیه مسائل فردی، گروهی، جناحی و بین‌المللی یا رقابت‌های انتخاباتی از دیگر کارکردهای سیاسی است که این ارتباط نزدیک و چهره به چهره مردم با حاکمان و والیان نسبت به رسانه‌های مجازی جلب اعتماد بیشتری خواهد داشت (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۱۸).

ج) اقتصادی: مهم‌ترین کارکرد اقتصادی که در خدمت مسجد و نیازمندان است به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱- فروش کتاب و محصولات فرهنگی در راستای رسالت

بصیرت‌افزایی و تبلیغ دین که بیشتر در ایام خاص یا در طول سال ادامه دارد. ۲- دریافت وجوهات شرعی، تبرکات، صدقات و موقوفات و کمک‌های خیرین بخشی از کارکردهای اقتصادی مسجد است؛ چنانکه در آیه ۸۳ سوره بقره، نماز و رابطه با خداوند همراه زکات و رابطه با فقرا بیان شده است. ۳- اجاره بخش‌هایی از مسجد برای کسب هزینه امورات جاری همچون هزینه‌های انرژی آب، برق، گاز یا مسائل و امکانات و حقوق خادم و دیگر عوامل در قالب اجاره آشپزخانه، انباری، فروشگاه انجام می‌شود.

د) جنبی: مسجد، جایگاهی برای یاد خداست و مؤمنان با حضور قلب خدا را پرستش می‌کنند. به این منظور در احکام اسلامی انجام‌دادن هر کاری که ممکن است مسجد را از ایفای چنین نقشی باز دارد، نامطلوب شمرده شده است. آراستن مسجد با طلا، نقاشی کردن مسجد، ورود دیوانگان، بلند کردن صدا و بیان سخنان بیهوده و اعلام اشیای گمشده و ... از این جمله است. گاهی برخی مراسم سنتی همراه با آواز یا جشن عروسی و مانند آن در مسجد برگزار می‌شود که مغایرت با رسالت مسجد است (قبری‌نیک، ۱۴۰۰). با وجود این سه بخش جنبی می‌توان در کنار دیگر کارکردهای مسجد برشمرد: ۱- مراسم: برگزاری مجلس ترحیم، سفره نذری، عزاداری، عقد و عروسی؛ ۲- تفریحی: استراحت عابران و مسافران، استفاده عمومی از سرویس بهداشتی و آب‌سردکن ... و ۳- گردشگری: بازدید از اماکن تاریخی همچون مساجد در قالب تورهای گردشگری یا حضور شخصی در دوران کنونی تحت عنوان گردشگری مذهبی شهرت یافته است. بازدید از این مساجد بیشتر با رویکرد زیبایی‌شناسی و قدمت تاریخی انجام می‌شود. مساجد امام و شیخ لطف‌الله اصفهان، جامع یزد، کاشان، نطنز و ... از نمونه‌های مورد توجه هستند.

مسجد امام خمینی علیه السلام

مسجد امام علیه السلام تهران در دوره قاجار با سبک سنتی ایرانی-اسلامی به دست معمار دربار فتحعلی‌شاه ساخته شد (معمارزاده، ۱۳۵۴، ص ۹). این بنا با سه ورودی در محله قدیمی

بازار تهران، در معبری پر رفت و آمد واقع شده است. تشکیل جلسات و برگزاری سخنرانی‌ها در صدر مشروطیت در آن رونق داشت و چند واقعه مهم تاریخی را در خود یادگار دارد (ر.ک بلاغی، ۱۳۵۰، ج ۱، صص ۶۹-۷۰). این مسجد دارای کارکردهای متنوعی از جمله: ۱- سیاسی همچون قرائت فتوای تحریم تنباکو، تجمعات سیاسی، سخنرانی‌های انقلابی و مبارزاتی با رژیم طاغوت و فرق انحرافی؛ ۲- تبلیغی و رسانه‌ای مثل بصیرت‌افزایی و توزیع اعلامیه‌های انقلابی و دینی با بهره‌گیری از تجهیزات روز، پایگاه‌های چندرسانه‌ای برای معرفی علما، فضلا، فرهیختگان و فعالان بازار، خادمان مسجد و نیز مستندات رخدادهای تاریخی اطلاع‌رسانی، سامانه پیامکی و پیام‌رسان‌ها؛ ۳- عبادی مثل اقامه نماز جماعت، فعالیت‌های قرآنی، امر به معروف و نهی از منکر و تعظیم ایام‌الله؛ ۴- جنبی همچون مراسم‌های دینی، ملی، انقلابی و تاریخی، با وجود امکانات و سالی مجیز مناسب برای هیئت‌های عزاداری و جشن‌ها، سخنرانی‌ها و مجالس بزرگ و ارائه خدمات برای عابران و رهگذران در فضایی دل‌نشین و مطبوع فراهم کرده است؛ ۵- اجتماعی همچون کمک‌رسانی با وجود صدها موقوفه با رقبات کثیر، قرارگاه فرهنگی و اجتماعی با محوریت اصناف و بازاریان و هیئت‌های مذهبی و گروه‌ها، ارائه خدمات تخصصی مشاوره‌ای (دینی، اخلاقی، اجتماعی و خانواده، سلامت و بهداشت، کسب و کار، حقوقی) گسترش دامنه فعالیت مشترک با خیرین، فرهنگیان و بزرگان بازار در عرصه خدمات اجتماعی و خیریه، مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی و بازسازی عتبات عالیات، تکریم و تجلیل از اسوه‌های بازار، تأسیس دارالقرآن، انتصاب قاری و مؤذن راتب، برگزاری محافل قرآنی و جلسات آموزش قرآن و نماز است و دفتر پاسخ‌گویی به پرسش‌های شرعی و دریافت وجوهات شرعی مقام معظم رهبری را در مسجد مستقر کرده است (<https://masjedimam.com>).

مسجد حضرت امیر علیه السلام

این مسجد که در خیابان کارگر شمالی، محله شریعتی (آل احمد) واقع شده، مکانی

مهم و فعال در منطقه است. واقع شدن در نزدیکی مراکز مهم و مسیرهای ارتباطی موقعیت برتری به آن بخشیده است. مسجد یادشده در دوران پهلوی و اوج فعالیت‌های هنر و معماری نوگرا در شمایل مدرن و متفاوت از مساجد سنتی و معمول ساخته شد که پس از تخریب مناره متجدد آن کالبدی شبیه به حسینیه یافت. کارکردهای اصلی مسجد با مدیریت امام جماعت بیشتر با محوریت: ۱- عبادی، برگزاری نمازهای جماعت یومیه، اعتکاف و سخنرانی‌ها، ۲- فرهنگی و تربیتی برای اقشار مختلف به خصوص کودکان و نوجوانان، ۳- برگزاری مراسم مذهبی و فرهنگی، مراسم روضه و عزای حسینی (<https://fares.ir>) خدمات مرتبط با جامعه و نمازگزاران، ۴- به منظور امداد و کمک‌رسانی در اوایل دهه ۹۰ بنیاد فارس‌المومنین شکل گرفت که بر رفع فقر معرفت و فقر معیشت تمرکز دارد و ارائه خدماتی از جمله امور خیریه و کارآفرینی برای خانواده‌های نیازمند را در برنامه خود دارد و ۵- آموزش، واحد پژوهشی بنیاد در راستای ارائه معارف دینی فعالیت می‌کند و مرکز رشدی برای آموزش مهارت‌های زندگی کودکان و نوجوانان است.

۳. روش پژوهش

از آن‌جا که روش کیفی تحلیل مضمون روشی کارآمد و مؤثر برای شناخت، انسجام‌بخشی و تحلیل داده‌های متنی پراکنده است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰). به عنوان روش تحقیق در این پژوهش انتخاب شد. در این روش شبکه مضامین، در قالب مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر شکل می‌گیرند (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰) در مجموع، روش تحلیل مضمون بدون مداخله محقق در جهت‌دهی مضامین، به دسته‌بندی مفاهیم کمک می‌کند (صدیق سروستانی، ۱۳۷۵). به بیان دیگر این روش در عین انعطاف‌پذیری به پژوهشگر اجازه نمی‌دهد که به زبان به کاررفته در متن ادعایی داشته باشد (درخشه و همکاران، ۱۳۹۴). کاربرد این روش به طور خلاصه عبارت است از: ۱. شناسایی (دیدن متن)؛ ۲. نمونه‌برداری (برداشت مناسب از داده‌های پراکنده)؛

۳. دسته‌بندی (مشاهده نظام‌مند شخص، گروه، موقعیت، سازمان، فرهنگ یا متن) (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰). با بررسی انجام‌شده، نظرات کاربران فضای مجازی بیشتر درباره مساجد نوگرا بوده است. (جدول ۱)

جدول ۱: ترتیب مساجد تهران بر اساس میزان نظر کاربران

صفحه اول گوگل ذیل نام مسجد مورد نظر

ردیف	مسجد	سنتی / مدرن	تعداد نظرات	ردیف	مسجد	سنتی / مدرن	تعداد نظرات
۱	شهرک غرب	مدرن	۵۱۷	۸	شهید مطهری	سنتی	۱۰۶
۲	الغدیر	مدرن	۵۱۴	۹	الجواد	مدرن	۱۰۱
۳	نظام مالی	مدرن	۴۷۵	۱۰	قدس	مدرن	۸۷
۴	امام خمینی	سنتی	۳۰۲	۱۱	عقیق	سنتی	۷۱
۵	حضرت امیر	مدرن	۲۶۵	۱۲	سید عزیزالله	سنتی	۲۶
۶	ارگ	سنتی	۱۷۴	۱۳	معزالدوله	سنتی	۷
۷	توحید	مدرن	۱۲۶	۱۴	امام رضا	مدرن	۵

این نکته ارتباط معناداری بین معماری مدرن (حتی مساجد) با رویکرد نوگرایی و فضای مجازی نشان می‌دهد. اولین مسجدی که مورد نظر کاربران بوده، مسجد امام خمینی علیه السلام است که در رتبه‌ای تقریباً مساوی با مسجد حضرت امیر علیه السلام قرار گرفته است؛ از این رو این دو مسجد با دو کالبد متفاوت، با تعداد نظرات نزدیک به هم قرار گرفته است؛ براین اساس از جامعه آماری نظرات کاربران در فضای مجازی درباره این دو مسجد، نمونه‌ای از نظر آن‌ها در هشت سال واپسین، از مجموعه مرتبط‌ترین‌های صفحه اول گوگل انتخاب شد و تنها موارد تک کلمه‌ای مثل خوب، عالی، تمیز، بزرگ ....، نظرات نامرتب شامل تبلیغات، شکل‌ها و ایموجی‌ها از گزینش کم شد. در نهایت ۵۲۹ کد (۳۹۵ امام علیه السلام، ۱۳۴ امیر علیه السلام) مورد تحلیل قرار گرفت. در هر نمودار نظر کاربران در

دسته مضامین پایه به دسته‌های کلی‌تر (مضامین سازمان‌دهنده) تقسیم‌شده و درنهایت در دسته مضامین فراگیر خلاصه شد. بعضی پیام‌ها به زبان‌های انگلیسی، ترکی و عربی بود که احتمالاً متعلق به ایرانیان داخلی یا ایرانیان خارج نشین و بخشی نیز متعلق به توریست‌ها و گردشگران خارجی باشد که تمامی با ترجمه فارسی آورده شده است.

۴. یافته‌ها

نظرات کاربران درباره مسجد امام خمینی علیه السلام، مضامین فراگیر در سه بخش تقسیم شد:
 ۱- گردشگری: با مضمون سازمان‌دهنده: الف) کالبد با ۳ مضمون پایه. ب) جذابیت با ۳ مضمون پایه. ج) طرح و سبک با ۲ مضمون پایه. د) ساختار با ۳ مضمون پایه. و) زیبا و مفرح با ۲ مضمون پایه. ه) امکانات با ۲ مضمون پایه. ۲- تجاری: با مضمون سازمان‌دهنده: الف) فضا با ۲ مضمون پایه. ب) فروشگاه با ۲ مضمون پایه. ۳- عبادی: با مضمون سازمان‌دهنده: الف) پویا با ۲ مضمون پایه و فضا با یک مضمون پایه. (جدول ۲)

جدول ۲ تحلیل نظر کاربران درباره مسجد امام خمینی علیه السلام

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
تفریح و گردشگری	کالبد	قدمت و اصالت	۵۰	۱- این مسجد با قدمتی در حدود ۱۸۰ سال از زیباترین مساجد تاریخی تهران است. ۲- این بنا سال ۱۲۴۰ (هجری قمری) در دوره قاجاریه زمامداری فتحعلی‌شاه قاجار شروع به ساخت شد. ۳- زمان تقریبی شروع ساخت این مسجد سال ۱۲۱۲ یا ۱۲۲۴ق بوده است. ۴- برای من بیشتر این گونه فضاها از لحاظ سبک معماری و بافت تاریخی اهمیت دارد. ۵- عالی جای تاریخی زیبا.

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
		تسمیه و بانیان	۳۹	<p>۱- بانی آن فتحعلی شاه قاجار (۱۲۱۲-۱۲۵۰ هـ ق) بود و از این رو در آغاز آن را مسجد سلطانی می‌نامیدند. ۲- حدود ۱۸۰ سال پیش این مسجد تاریخی توسط فتحعلی شاه قاجار ساخته شده و روی یکی از طاق‌ها هم نوشته شده: السلطان فتحعلی شاه قاجار. ۳- در طراحی و ساخت آن مانند سایر ابنیه آن زمان هنرمندان شیرازی دست داشته‌اند....</p> <p>۴- مسجد امام، معروف به مسجد شاه، یکی از شاهکارهای معماری اسلامی واقع در قلب بازار تاریخی تهران است. ۵- این مسجد در اوایل بنام مسجدشاه، مسجد سلطانی نیز نامیده می‌شد پس از انقلاب ایران در سال ۱۳۵۷ بنام مسجد امام خمینی <small>علیه السلام</small> تغییر نام داد.</p>
		تکامل، حفاظت و مرمت	۱۷	<p>۱- زمان ناصرالدین شاه قاجار ۲ مناره به اضافه ۲ گلدسته به ساختمان مسجد اضافه شد. ۲- در زمان حکومت ناصرالدین شاه قاجار مرمت شد (۱۲۶۸ شمسی). ۳- در سال ۱۳۰۷ ق به دستور ناصرالدین شاه قاجار درب اصلی در جهت شمال تعمیر و دو مناره به مسجد اضافه شد. ۴- مسجد خوبیه چندتا مناره و طاق خفن داره و... ۵- متأسفانه بخاطر اینکه در محیط شلوغ بازار تهران است خیلی مورد آسیب رهگذران قرار گرفته.</p>

مضامین مضامین مضامین مضامین	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
		جالب و دیدنی	۹	۱- بنایی جذاب و دیدنی در بازار تهران. ۲- مسجد قشنگی با معماری جالب. ۳- تجربه تداخل فضاهایی با جو متفاوت، [بازار و مسجد] خودش یکی از جذابیت‌های این مسجد به حساب می‌آید. ۴- شلوغ، اما دیدنی. نبض واقعی بازار. ۵- یکی از دیدنی‌های تهران در قلب بازار بزرگ ... جالبه.
	جذابیت	توصیه به بازدید و اطلاع‌رسانی	۲۵	۱- دسترسی به صحن از چند قسمت بازار امکان‌پذیر است. ۲- حتماً برین یه بار گوشه‌ای از تاریخ تهران هست. ۳- توصیه می‌کنم حتماً برای حداقل یکبار هم شده از این مکان دیدن بفرمایید. ۴- واقع در خیابان پانزده خرداد تقاطع ناصر خسرو، ارزش یه بار رفتن رو داره. ۵- امروز حدود ساعت ۶ غروب تو این مسجد بودم. فکر کنم به علت محدودیت‌های این روزها از ی تایمی به بعد بسته میشه و به ما گفتن الان بسته میشه و ما هم سریعاً خارج شدیم.
	تاریخی و نوستالژی		۱۴	۱- زیبایی معماری این مسجد هر بازدیدکننده‌ای را به قرن‌های گذشته و شکوه معماری عهد صفوی بر می‌گرداند. ۲- آدم قشنگ احساس میکنه که چه دوره‌ها و روزهایی اونجا گذشته. ۳- بسیار

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				<p>زیبا و نوستالژیک. تهران قدیم را برای انسان زنده می‌کند با یادگاری‌های قشنگش.</p> <p>۴- داستان‌ها و سفرنامه‌های این مکان را بخوانید. این به شما دیدگاه بهتری از نحوه ستایش آن از نظر آثار هنری می‌دهد.</p> <p>۵- مسجدی قدیمی و بزرگ یادگار دوران قدیم تهران است.</p>
	طرح و معماری طرح و سبک	طرح و معماری	۱۰	<p>۱- حال و هوا خوب است، معماری خوب است.</p> <p>۲- ساختمان این مسجد فضایی ست مربعی با تقارن نقطه‌ای و حیاط مرکزی، با چرخشی ملایم نسبت به بافت شهر برای استقرار در امتداد قبله است... ۴-۴ ایوان در وسط ۴ ضلع، گنبدخانه در ضلع جنوبی، ۳ شبستان اصلی در کنج‌ها و حوض مربعی در مرکز حیاط مسجد قرار دارند. ۳- یکی مساجد اصلی بازار بزرگ تهران با معماری بی‌نظیر. ۴- یکی از بهترین مسجدهایی که تو عمرم دیدم این مسجد. ۵- فضای بی‌نظیر. طراحی و معماری درخشان.</p>
	سبک		۹	<p>۱- به دستور فتحعلی‌شاه همزمان با ساخت این مسجد مساجد سلطانی قزوین و بروجرد ساخته شده؛ بنابراین به مسجد سلطانی هم معروفه. ۲- معماری ایرانی اسلامی. ۳- این</p>

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				مسجد، بنایی چهار ایوانی است که شبستان‌های اصلی آن در جبهه جنوبی قرار دارد. ۴- معماری کلی و نیز پاره‌ای از جزئیات آن از مسجد وکیل شیراز گرفته شده. ۵- سبک معماریش از نوع سازه‌ی آجری بود سازه‌ی آجری و بسیار زیبا و باشکوه که نشون از کاردرست بودن معمارهای بنا داره.
		کالبد	۳۸	۱- یکی از بزرگترین و زیباترین مسجدهای تهران است. از معماری سنتی مذهبی در ساخت این مسجد استفاده شده. ۲- مسجد تاریخی بسیار زیبا در بازار تهران. ۳- در دل بازار تهران مسجدی با زیباییهای چشم‌نواز وجود داره. ۴- مسجد فوق‌العاده زیباست. معماری آن چشم‌نواز و فریبنده است.
ساختار		تزئینات	۱۱	۱- مسجد امام با طراحی خیره‌کننده و کاشی‌کاری‌های رنگارنگ و ظریف خود، نمونه‌ای برجسته از هنر و معماری دوران صفویه را به نمایش می‌گذارد. ۲- معماری این مسجد از لحاظ کاشیکاری، طاق‌ها، نماها، سردر و دیگر قسمت‌ها بسیار زیبا و جالبه. ۳- صحن این مسجد بسیار بزرگ است و دارای کاشی‌کاری‌های بسیار زیبایی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				است. ۴- مکانی با کاشی‌های هفت رنگ قاجاریش که در قلب بازار بزرگ میتوان لختی در هنر و زیبایی معماری ایرانی به تماشا نشست. ۵- معماری این مسجد از لحاظ وسعت صحن، شبستان‌های زیبا، گنبد عظیم کاشی‌کاری، طاق‌نما، غرفه‌ها و سر در باشکوه بسیار زیباست.
		وسعت	۱۸	۱- بنابر شواهد تاریخی این مسجد دومین مسجد جامع بزرگ تهران پس از مسجد جامع بازار یا جامع عتیق بود. ۲- عالی باشکوه آرامش‌بخش. ۳- بسیار عالی و باشکوه.
زیبا و مفرح		محیط فرح‌بخش	۱۱	۱- مسجد قدیمی و باصفایی ست. ۲- به‌روز و تمیز حیاط بسیار باصفا. ۳- مسجد تاریخی با فضای دل‌باز و زیبا. ۴- یک بنای مذهبی قدیمی، معماری جذاب و مکانی باصفا و آرامش‌بخش. ۵- آرامش خاصی دارد با شبستان‌های خنک و دلچسب. ۶- شبستان‌های خنکی دارد تو تابستان خیلی حال می‌ده به آدم.
	مطلوب عکاسی و هنر		۴	۱- عکاسی کمتر مورد تراحم است. ۲- چند تا عکس هم گرفتم و برای بازدید عموم پست کردم. ۳- کاشی‌کاری‌های بسیار زیبایی است که بسیار عکاسی لذت‌بخش می‌باشد. ۴- عکس‌ها از مساجد ایران

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				گرفته شده و زیباست. ۵- چند وقت دیگه محل برگزاری کنسرت‌ها.
امکانات رفاهی		ساختار بنا	۲۳	۱- مکانی آرام برای استراحت مسافران و کسبه شهرستانی که جهت خرید به بازار مراجعه می‌کنند. ۲- من که توی همچین محیط‌های آرامش می‌گیرم. ۳- با وارد شدن به اون به کلی از فضای شلوغ و پرسروصدای بازار دور می‌شید. ۴- با توجه به محل مناسب این مسجد در شلوغی بازار تهران مکانی مناسب برای استراحت یا عبادت و در صورت علاقه، دیدن یه بنای تاریخی با کاشی کاری‌های زیبا هم هست. ۵- جای بسیار خوبی برای نشستن و استراحت در میان شلوغی بازار بزرگ تهران است.
			۱۱	۱- مسجدی زیبا و دارای تاریخچه با چل چراغ‌ها و کاشی کاری‌های خاص. ۲- آخرین مرتبه که به این مسجد رفتم اواخر اردیبهشت ۹۸ بود که داخل حیاط پر از گل‌های رنگارنگ و زیبا بود. ۳- خیلی تر و تمیزه سرویس بهداشتی‌های به‌روز و تمیز. ۴- در وسط صحن این مسجد آب نمای بزرگی قرار دارد که زیبای خاصی به این مسجد داده است ۵- بازسازی کردن داخل حوضش ماهی داره.

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
تجاری	فضا	هم جواری بازار	۴۷	۱- مسجدی زیبا و قدیمی در قلب بازار بزرگ تهران. ۲- مسجدی با قدمت زیاد در دل بازار. ۳- باید ببینید آیا در بازار بزرگ هستید یا خیر. ۴- مسجدی تاریخی در یکی از ورودی‌های بازار. ۵- وسط بازار بزرگ تهران واقعاً صفای خاصی داده به ابهت بازار.
		تردد	۲۰	۱- مسجد شاه جزو مسجدهای بسیار قدیمی هست که بافت سنتی خودش رو حفظ کرده، به دلیل هم جواری در بازار بسیار پر رفت و آمد هست. ۲- سازنده بنا انگار پیش بینی این تعداد رهگذر را در زمان ساخت که تهران چند ده هزار نفر بیشتر نبوده را کرده بوده است. ۳- مردم در همه جا هستند و شما می‌توانید یک زندگی واقعی را در آنجا احساس کنید.
فروشگاه		فرهنگی	۲	۱- همیشه دوست دارید از این مکان دیدن کنید و پیرمردانی که انگشتر عقیق، تسبیح و ۲- جای جالبیه انگشتر فروشای خوبی اونجا هست
		متفرقه	۷	۱- مکانی شلوغ ولی هرچی بخوای میتونی پیدا کنی. ۲- پر است از مغازه‌های مختلف بدل فروشی و نقره فروشی. ۳- این مسجد راه ارتباطی با بازارهای مختلف موجود است

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				که می توان به بازار لوازم التحریر، بازار لوازم آرایشی و ... اشاره کرد. ۴- نیش مسجد پاساژ است در طبقه تحتانی آن لوازم فیلم برداری به فروش می رسد. این طبقه اختصاص به وسایل دوربین و صدا دارد. ۵- ورودی شرقی شما را به قسمت لوازم التحریر و خرازی و ورودی شرقی به قسمت ساعت فروشان هدایت می کند.
عبادی	پویایی	پویایی	۹	۱- دارای پایگاه بسیج خواهران و برادران. ۲- پنج شنبه ها بعد نماز مغرب و عشاء آیت الله جاودان اونجا درس اخلاق دان، خیلی عالی. بعد جلسه هم آتش میدن. ۳- مسجدی بزرگ و اصیل با برنامه های مذهبی عالی... ۴- قدیم و وسط بازار پر رفت و آمد است و اقامه نماز خوبی دارد. ۵- مسجد پرفعالیت و عالی برنامه های خوبی داره.
		مراسم	۱۳	۱- معمولاً غیرمسلمانان می توانند بایستند و مؤمنان را در حال وضو گرفتن و نماز تماشا کنند. ۲- با توجه به محل مناسب این مسجد در شلوغی بازار تهران مکانی مناسب برای استراحت یا عبادت و در صورت علاقه، دیدن یه بنای تاریخی با کاشی کاری های

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				زیبا هم هست. ۳- برای یک روز تهران قدیم گردی و اقامه نماز پایان بخش خوبی است. ۴- محلی مناسب جهت استراحت و عبادت در بازار تهران. ۵- معماری اصیل ایرانی و اسلامی. ۶- فضای بسیار مناسب برای نماز و تردد در یکی از شلوغ‌ترین مناطق تهران.
	فضا	حریم معنوی	۸	۱- معماری کهن و دلنواز و زیبا ... در شلوغی بازار برای طراوت روح عالیست. ۲- سبک این هنرمند هر بیننده‌ای را مجذوب خود می‌کند و ذهن او را به آسمان می‌برد. ۳- مکانی زیبا که زیبایی آن را با آرامش تعریف می‌کند. ۳- مورد احترام کسبه و بازاریان و مردم هست. ۴- مسجد امام به عنوان یک مکان مذهبی، فضایی روحانی و معنوی را برای نمازگزاران و بازدیدکنندگان فراهم می‌کند. ۵- این مسجد، محلی برای عبادت و تفکر است و بازدید از آن فرصتی برای تجربه آرامش و معنویت در میانه شلوغی‌های بازار را فراهم می‌کند.

از تحلیل مضامین مسجد امام خمینی علیه السلام چنین برداشت می‌شود؛ الف) مضمون فراگیر

گردشگری: این مضمون غالب، نشان‌دهنده نگاه موزه‌ای و تفریحی کاربران به این مسجد است. تأکید بر مضامین پایه‌ای مانند قدمت، تزئینات، سبک معماری قاجاری و فضای باصفا، بر هویت تاریخی و زیبایی‌شناختی آن به عنوان یک جاذبه تأکید دارد. توصیه به بازدید و اطلاع‌رسانی درباره آن، این مسجد را در زمره مقاصد گردشگری شهری قرار می‌دهد. (ب) مضمون فراگیر تجاری: این مضمون کاملاً در پیوند با موقعیت مکانی مسجد در بازار تهران شکل گرفته است. مضامین پایه هم‌جواری با بازار و تردد بالا، نشان می‌دهد تجربه بازدید از مسجد، بخشی جدایی‌ناپذیر از تجربه حضور در فضای تجاری تاریخی شهر تلقی می‌شود. (ج) مضمون فراگیر عبادی: اگرچه وجود دارد؛ اما حاشیه‌ای تر است. اشاره به مراسم (مانند نماز) و حریم معنوی، بیشتر در کنار کارکردهای دیگر و به عنوان بخشی از مجموعه تجربه بازدید ذکر شده است.

پیام کاربران درباره مسجد امیر علیه السلام با مضامین فراگیر: ۱- عبادی: با مضمون سازمان‌دهنده: الف) فضا با ۲ مضمون پایه. ب) نیروی انسانی با ۳ مضمون پایه. ۲- مراسم: با مضمون سازمان‌دهنده: الف) محیط با ۳ مضمون پایه. ب) امکانات با ۲ مضمون پایه دسته‌بندی شد. (جدول ۳)

جدول ۳: تحلیل نظر کاربران درباره مسجد حضرت امیر علیه السلام

نظر کاربران	فراوانی کد	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۱- مکان فوق‌العاده معنوی به خصوص با وجود سید بزرگوار علوی تهرانی که خداحافظ ایشان باشد. ۲- به برکت وجود حضرت استاد علوی تهرانی، جای بسیار معنوی و خوبی. ۳- فضایی معنوی با معارف به‌روز و کارآمد. ۴- به جای عرفانی و آرام. ۵- مسجدی بسیار معنوی و ساده.	۱۲	معنوی	فضا	عبادی و معنوی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
		گرم و پویا	۸	۱- مسجد امیر واقع در کارگر شمالی رو به روی پمپ بنزین یک مسجد پویاست. ۲- مسجد فوق العاده خوب و فعال. ۳- مسجد خوب و فعال ولی مشارکت جوانان کم شده. ۴- مسجدی فعال و مردمی مراسم های خوبی دارد. ۵- مسجدی فعال و معنوی.
		مدیریت و برنامه ها	۶	۱- منظم و به روز با مدیریت خوب. ۲- مسجد جامع و با برنامه های خوب مذهبی. ۳- یکی از بهترین مساجد تهران. ۴- بهترین مسجد تهران با آقای علوی تهرانی. ۵- بهترین و از قوی ترین مساجد. ۶- مسجد حضرت امیر توی منطقه امیرآباد واقعا غنیمت است.
نیروی انسانی		مهمانان و مراجعان	۲۳	۱- در مراسم حضرت اباعبدالله انقدر مسجد و خیابان های اطراف مردم برای عزاداری میان که خیابان امیرآباد یک طرفه می شود. ۲- حاج آقا علوی تهرانی مدیریت مسجد هستند و شب های احیا و تاسوعا عاشورا جمعیت زیادی به خاطر سخنرانی ایشان میاد. ۳- مراسمات مختلف این مسجد با حضور حاج آقا علوی تهرانی بی نظیر است. ۴- مراسم های مذهبی خوبی با محوریت حجت الاسلام علوی تهرانی برگزار می گردد. ۵- شب مناسبت های مذهبی مثل محرم و رمضان، حتما برنامه خوبی دارد.

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
		کادر و مدعوین	۱۸	۱- واعظ این مسجد بسیار زیبا سخنرانی می‌کند و معمولاً درباره مسایل روز صحبت می‌کند و بی مطالعه به منبر نمی‌رود. ۲- مسجد بسیار عالی هستش با گروه فرهنگی بسیار عالی روحانی و مداح بسیار عالی به خصوص حاج حسن خلج. ۳- مسجدی تمیز و بزرگ و زیبا و فعال امام جماعتی محترم و پرسواد حاج آقا علوی تهرانی. ۴- مسجدی به امام جماعتی حاج آقا علوی تهرانی. سخنران تأثیر گزار تهران. ۵- من به خاطر حاج محمود رفته بودم مسجده باصفایی بود.
مراسم و مناسک	محیط مناسب	فضای مسجد	۹	۱- مسجدی تمیز و شیک برای برگزاری مراسمات. ۲- برای ختم مادر بزرگم اونجا بودم. ۳- فقط جای مراسم! هیچ چیز خاصی نیست! ۴- از بهترین و شیک‌ترین مساجد تهران. برای مراسمات خیلی خوبه. جای پارک ولی کم هست ... ۵- برای ختم صنعتی (!) سالن‌اش جای خوب و تمیزی و مرتبه. امیدوارم هیچ وقت سر و کارتون به اینجا نیوفته.
		وسعت، زیبایی و شهرت	۱۰	۱- مسجدی تمیز و بزرگ و زیبا و فعال. ۲- مسجدی بزرگ با چند قسمت در موقعیت خوبی است. ۳- از بهترین و شیک‌ترین مساجد تهران. ۴- مسجد بدی نیست، خیلی شیک و

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				مجله نیست ولی خیلی معروفه. ۵- مسجد قدیمی محله امیرآباد با تزئینات زیبا.
		مدیریت	۱۳	۱- منظم و به روز با مدیریت خوب. ۲- مسجد خوب و منظمی بود. ۳- مسجد خوب و منظمی بود. ۴- خیلی باکلاس و رسمی. ۵- امکانات و رسیدگی خیلی خوب بود.
		امکانات بیرونی	۱۵	۱- با توجه به راهنمایی گوگل مپ خیلی راحت به مقصد رسیدم. ۲- دسترسی به پمپ بنزین. ۳- طرح ترافیک داره و خیلی هم شلوغه. ۴- محل پارک هم با توجه به شلوغی خیابان کارگر کمی با سختی پیدا میشه! ولی در کل اگر سخت گیر نباشیم سالن ختم مناسبی هست!! ۵- با سلام جای مسجد جای مناسب و شناخته شده ای است.
	امکانات	امکانات درونی	۲۰	۱- برای مراسم ها مسجد مناسبی نیست، طبقه ۳ برای آقایون هست آسانسور داره ولی خیلی کنده و استفاده از پله برای افراد مسن سخته، جای پارک خوبی نداره. ۲- جهت ختم از سالن مبله به اینجا مراجعه کردم! سالن طبقه دوم است و آسانسور هم موجود، تعداد صندلی سالن تقریباً با جمعیت متوسط، پرسنل پذیرایی تشریفات و لباس فرم خاصی ندارند. ۳- سالن مراسماتش طبقه بالا هست و باید از پله استفاده کرد که این برای افراد مسن واقعا

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	فراوانی کد	نظر کاربران
				سخته. ۴- مسجد شیک و زیبا دارای دو سالن مردانه و زنانه جهت مراسم ختم. ۵- با داشتن امکانات مناسب، متاسفانه جای پارک مناسبی در اطراف آن پیدا نمی شود.

در جمع بندی تحلیل مضامین مسجد امیر علیه السلام: الف) مضمون فراگیر عبادی و معنوی: این مضمون هسته مرکزی تصویر این مسجد را تشکیل می دهد. تأکید بر فضای معنوی و پویایی، بر جنبه حیات دینی آن اشاره دارد. مهم تر از همه، نقش نیروی انسانی (با مضامین پایه مدیریت، کادر روحانی و مراجعان) به ویژه شخصیت هایی مانند امام جماعت، نشان می دهد این مسجد بیشتر به عنوان یک نهاد زنده دینی با رهبری کاریزماتیک شناخته می شود تا یک بنای صرفاً فیزیکی. ب) مضمون فراگیر مراسم و مناسک: این مضمون در امتداد کارکرد عبادی قرار دارد و بر قابلیت های اجرایی مسجد تأکید می کند. توجه به مدیریت، امکانات درونی و بیرونی و فضای مناسب برای برگزاری مراسمی مانند ختم و عزاداری، نشان دهنده کارکرد اجتماعی - مذهبی برجسته این مسجد است. (جدول ۴)

جدول ۴: مقایسه نتایج کارکرد مساجد از نگاه کاربران

کارکرد	نوع	امام خمینی <small>علیه السلام</small>	حضرت امیر <small>علیه السلام</small>
گسسته	گردشگری	کالبد	در مسجد امیر کالبد جدید و مدرن و نمایی
		جذابیت	بدون گنبد و مناره رویکرد کاربران فضای
		طرح و سبک	مجازی را از دید گردشگری و تفریحی
		ساختار	منفک کرده است، در صورتی که کاربران
		زیبا و مفرح	مسجد امام را با وجود سابقه تاریخی و

کارکرد	نوع	امام خمینی <small>علیه السلام</small>	حضرت امیر <small>علیه السلام</small>
	تجاری	امکانات	<p>عناصر معماری سنتی واجد چنین نگاهی می‌دانند. از طرفی قرار مجاورت با بازار مهم و اصلی تهران بر نگاه کاربران تأثیر گذاشته و نگاهی تجاری به آن داشته‌اند. هرچند چنین کارکردی از مساجد بسیار به ندرت انتظار می‌رود. در آخرین رتبه کاربران به وجه کارکرد اصلی یعنی معنوی و عبادی توجه کرده‌اند. این نگاه نسبت به مسجد امیر در اولویت اول است و امام جماعت و مشاهیر مداح و سخنران مدعو نگاه کاربران به این مسجد را به سمت کارکردهای اصلی توجه داده است.</p>
		فضا	
		فروشگاه	
اصلی	عبادی	پویایی	نیروی انسانی
		فضا	فضا
وابسته	مراسم	<p>در مسجد امام برگزاری مراسم از طرف هیچ کاربری گزارش نشده، اما در مسجد امیر محیط و امکانات مناسب و مجهز زمینه این کاربری را فراهم کرده است.</p>	محیط
			امکانات

نتیجه‌گیری

مضامین فراگیر از نظر کاربران، برای مسجد امام خمینی علیه السلام به سه دسته؛ کاربری تفریحی و گردشگری، تجاری و عبادی تقسیم شد. به نظر می‌رسد کاربران با ۳۷۰ کد فراوانی با فاصله‌ای قابل ملاحظه، نگاهی تفریحی و گردشگری به مسجد امام علیه السلام داشته، در مرتبه بعد کارکرد تجاری با فراوانی ۷۶ مورد و در نهایت کارکرد اصلی نیایشی و عبادی با ۳۰ کد فراوانی در مرحله آخر، توجه کاربران را جلب کرده است. درباره مسجد امیر علیه السلام با میزان کدهای برابر (۶۷ کد) برای هر دو کارکرد عبادی و مراسم دینی به عنوان تنها کارکردهای این مسجد در نظر کاربران برجسته بوده است. با این نتایج مسجد امام خمینی علیه السلام در نگاه کاربران، بیش از هر چیز یک سازه تاریخی-گردشگری با ارزش معماری والا در بافت تجاری و پویای بازار تهران است. این مسجد به عنوان یک جاذبه دیدنی، بیشتر به دلیل کالبد تاریخی، سبک معماری قاجاری، تزئینات چشمگیر و فضای باصفا مورد تحسین قرار می‌گیرد. اگرچه کارکردهای تجاری (به دلیل هم‌جواری با بازار) و عبادی آن نیز مورد اشاره کاربران است؛ اما این ویژگی‌ها در سایه هویت قوی گردشگری این بنا قرار گرفته‌اند. به بیان دیگر، کاربران این مسجد را بیشتر به عنوان میراث فرهنگی و مکانی برای بازدید می‌شناسند تا صرفاً یک مکان عبادت. در مقابل مسجد امیر علیه السلام در تحلیل نظرات کاربران، به‌وضوح به عنوان یک کانون فعال دینی، فرهنگی و اجتماعی تصویر شده است. هسته مرکزی این تصویر، بر فضای معنوی، برنامه‌های پویای مذهبی و به‌ویژه نقش محوری شخصیت‌های روحانی (مانند امام جماعت) استوار است. این مسجد بیشتر به عنوان محلی برای عبادت، برگزاری مراسم (مانند عزاداری محرم و ختم) و حضور در جلسات مذهبی شناخته می‌شود. اگرچه ویژگی‌های کالبدی و امکاناتی آن نیز اهمیت داده شده‌اند؛ اما این موارد در خدمت تقویت کارکرد اصلی عبادی-مراسمی مسجد قرار دارند. در نتیجه، هویت این مسجد در ذهن کاربران، هویتی کارکردی-مذهبی است؛ بنابراین مسجد امام علیه السلام با قدمت و بنایی سنتی در مقابل مسجد امیر علیه السلام با وجود پیشینه کمتر و کالبدی مدرن به مدد امام جماعت، سخنرانان و مداحان توانسته کارکرد اصلی را در کنار مراسم عبادی در اولویت دید کاربران فضای مجازی نگه دارد.

فهرست منابع

- ابن سعد، محمد. (۱۳۹۰). الطبقات الكبرى (ج ۱). تهران: فرهنگ و اندیشه.
- اسماعیلی، محبوبه؛ احمدی، نزهت و صفت گل، منصور. (۱۳۹۲). بررسی کارکردهای مختلف مساجد در عصر صفویه. تاریخ تمدن اسلامی، ۴۶(۲)، صص ۲۴۶-۲۴۷.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۶۳). الماثر و الاثار (ج ۱). تهران: اساطیر.
- امین، حسین. (۱۳۵۲). جایگاه‌های دانش در جهان اسلام. یغما، ۲۶(۲۹۵).
- باقی، عمادالدین (۱۳۸۱). پرستشگاه در عهد سنت و تجدد. تهران: سرایی.
- بصیرت‌منش، حمید. (۱۳۷۵). سیاست مذهبی حکومت رضاشاه. تاریخ معاصر ایران، (کتاب دهم). تهران: موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- بلاغی، عبدالحجت. (۱۳۵۰). تاریخ تهران (ج ۱). بی‌جا.
- پور، علیرضا. (۱۴۰۳). بررسی کارکردهای مسجد در دوران حکومت علوی با تکیه بر منابع تاریخ و حدیث. اسلام‌پژوهان، ۱(۳۰)، صص ۲۵-۵۸.
- جلالی مقدم، مسعود. (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی دین و آراء جامعه‌شناسان بزرگ درباره دین (ج ۲). تهران: مرکز.
- جوان آراسته، حسین. (۱۳۸۶). کارکرد مسجد در حکومت نبوی. حکومت اسلامی، (۴۳)، صص ۱۳۸-۱۵۲.
- حاجی بابایی، مجید؛ اصلانی ملایری، ابراهیم و شعبانی، امامعلی. (۱۳۸۹). مسجد و سیاست در عصر سلجوقی (با تأکید بر کارکرد تبلیغی - رسانه‌ای مسجد). مطالعات تاریخ اسلام، (۶)، صص ۲۹-۵۰.
- حبیبی، سیدمحسن. (۱۳۹۵). از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن: تفکر و تأثر. تهران: دانشگاه تهران.

حجتی، سیدمحمدباقر. (۱۳۹۴). آداب تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: فرهنگ اسلامی.

حرانی، ابن شعبه. (۱۲۹۷ق). تحف القول. قم: انصاریان.

خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۷۹). صحیفه نور (ج ۲ و ۱۸). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (طبع و نشر).

درخشه، جلال؛ افتخاری، اصغر؛ ردادی، محسن. (۱۳۹۰). تحلیل محتوای اعتماد در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای. مطالعات سیاسی معاصر، ۶(۱۷)، صص ۵۱-۷۲.

رضایی، علی. (۱۳۸۲). جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی. قم: ثقلین.

زحیلی، وهبه. (۱۴۰۹ق). الفقه الاسلامی و ادلته. دمشق: درالفکر.

زرگر، اکبر؛ مختارشاهی، رافونه و ندیمی، حمید. (۱۳۸۶). راهنمای معماری مسجد. تهران: دید. سمهودی، علی بن احمد. (۱۴۲۲ق). وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى. عربستان: مؤسسة الفرقان للتراث اسلامی.

شریعتی نیاسر، حامد؛ معارف، مجید و قرائتی، محمود. (۱۴۰۱). تحلیل کارکردهای کلان مسجد از دیدگاه قرآن و روایات. مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، ۱(۵۷)، صص ۶۰-۷۷. صدیق سروسستانی، رحمت‌الله. (۱۳۷۵). کاربرد تحلیل محتوا در علوم اجتماعی. نامه علوم اجتماعی، ۸(۸)، صص ۹۱-۱۱۴.

طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۵۲). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۲۰). بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

عابدی جعفری، حسن. (۱۳۸۸). طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در یک سازمان داوطلبانه مذهبی. یادنگ، ۶(۵۹)، صص ۷۳-۱۲۶.

عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمد سعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). تحلیل محتوا و شبکه محتوا: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوها در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت استراتژیک، ۵(۲)، صص ۱۵۱-۱۹۸.

عاملی، سیدسعیدرضا. (۱۳۹۶). فلسفه فضای مجازی. تهران: امیرکبیر.

- عاملی، سیدمحمدجواد. (۱۳۹۱). *مفتاح الكرامه فی شرح قواعد العلامه*. قم: اسلامی.
- فجری، محمد مهدی. (۱۳۸۸). *آشنایی با کارکردهای مسجد*. مبلغان، ۱۱(۱۲۰)، صص ۶۸-۷۹.
- فرخی، میثم؛ خلجی، فاطمه. (۱۴۰۰). *کارکردشناسی فرهنگی-ارتباطی مساجد دانشگاهی؛ مورد مطالعه مساجد دانشگاه‌های تهران، تربیت مدرس و شریف*. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۱(۲۴)، صص ۱۵۵-۱۹۰.
- قربانی، احسان؛ اسماعیلی، امیرمحمد. (۱۳۹۹). *تحلیلی بر احیای کارکرد اجتماعی و فرهنگی مساجد در شهرهای ایران*.
- قنبری نیک، سیف‌الله؛ افروغ، عماد و خان‌محمدی، کریم. (۱۳۹۷). *تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های دینی*. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۶(۲۲)، صص ۳۰-۵۷.
- قنبری نیک، محسن. (۱۴۰۰). *تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی*. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۲۷-۵۵.
- کالمرد، جی. (۱۳۹۳). *بست و بست‌نشین* (مترجم: نرگس صالح‌نژاد). پیام بهارستان، ۶(۲۳)، صص ۲۰۴-۲۱۳.
- گل نظری، علیرضا؛ ملکان، احمد؛ ملکان، جواد و شعبانی‌نژاد، جعفر. (۱۳۹۸). *راهبردهای ارتقاء عملکرد مسجد به عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM*. مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری، ۳(۳)، صص ۵۱-۶۴.
- لوبون، گوستاو. (۱۳۵۴). *تمدن اسلام و عرب* (مترجم: سیدهاشم حسینی). تهران: اسلامیه.
- متقی هندی، علاء‌الدین. (۱۴۰۹ق). *کنز العمال*. بیروت: کنزالرساله.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۲). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۶). *فرهنگنامه مسجد* (مترجم: مرتضی خوش‌نسب). قم: دارالحدیث.
- مطالعات جغرافیا، عمران و مدیریت شهری، ۶(۲۲)، صص ۲۷-۵۵.
- معمارزاده، مهدی. (۱۳۵۴). *مروری در مسجد شاه تهران بنای ۱۷۲ ساله*. آگاهی‌نامه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱(۱)، صص ۸-۱۲.

مغربی، ابوحنیفه، نعمان بن محمد تمیمی. (۱۳۸۵ق). دعائم الاسلام (ج ۲). قم: آل البیت علیهم السلام.
مکارم، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (ج ۷). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
موظف رستمی، محمدعلی. (۱۳۸۲). آئین مسجد (ج ۲). تهران: گویه.
میرباقری، سیدمحسن. (۱۴۰۳). شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی و
اجتماعی با استفاده از روش تحلیل مضمون. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۱۴(۵۳)،
صص ۳-۲۶.
نائینی، محمدحسین. (بی تا). فوائد الاصول. تهران: انتشارات جهان آرا.